

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ποια είναι η θέση της λογοτεχνίας στη συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας; Ποιο ρόλο διαδραμάτισε η λογοτεχνία στη διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης του νεότερου Ελληνισμού; Σε ποιο βαθμό η σημερινή νεοελληνική συνείδηση βασίζεται σε παλαιότερες εξελίξεις που ανάγονται στην εποχή της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας ή και στα πρώτα μεταβυζαντινά χρόνια; Πώς αντιμετώπιζαν τα ζητήματα αυτά οι Έλληνες λογοτέχνες από την περίοδο μετά τη συγκρότηση του νεότερου ελληνικού κράτους, κατά τη διάρκεια του 19ου και του 20ού αιώνα μέχρι σήμερα;

Αυτοί είναι οι άξονες γύρω από τους οποίους στρέφονται τα μελετήματα που συγκροτούν το ανά χειράς βιβλίο. Ύστερα από ένα εισαγωγικό κεφάλαιο, κατατοπιστικό του σχετικού επιστημονικού προβληματισμού, το πρώτο μέρος αφιερώνεται στο επίμαχο ζήτημα των απαρχών της νεότερης ελληνικής λογοτεχνίας και εξετάζονται διεξοδικά συγκεκριμένες νεωτερικές τάσεις που χαρακτηρίζουν τη βυζαντινή και τη μεταβυζαντινή λογοτεχνική παραγωγή, από τη σημαδιακή ήττα του βυζαντινού στρατού στη μάχη του Μαντζικέρτ, το 1071, μέχρι τον *Ερωτόκριτο* (γύρω στο 1600).

Στη συνέχεια, θέμα του δεύτερου μέρους αποτελεί η διαμόρφωση και η εμπέδωση της εθνικής συνείδησης μετά τη συγκρότηση του έθνους-κράτους (του «Πρότυπου Βασιλείου») έως και το τέλος του 19ου αιώνα, από τον Κοραή μέχρι τον Παπαδιαμάντη, τον Ψυχάρη και τον Παλαμά. Ο τίτλος του τρίτου μέρους είναι δανεισμένος από το ομώνυμο μυθιστόρημα της Ρέας Γαλανάκη, του οποίου η κυκλοφορία το 2001 σφραγίζει επίσης, έστω και συμβατικά, το νεότερο χρονολογικό όριο του βιβλίου. Στην ενότητα αυτή εξετάζονται λογοτεχνικά κείμενα, πεζά και ποιητικά, του 20ού αιώνα, κάθε φορά σε σχέση με τον γενικότερο προβληματισμό που διατρέχει όλο το βιβλίο, ο οποίος συνοψίζεται στη φράση ενός ήρωα του μυθιστορήματος *Αργώ* του Γιώργου Θεοτοκά. Η στάση του συγγραφέα απέναντι στον μοιραίο επαρχιώτη στον οποίο αποδίδει τη ρήση αυτή (όχι αναγκαστικά και ως προς την αντίληψή του) φαίνεται να είναι ειρωνική: «Εγώ, κύριοι, πιστεύω στην ιδέα του έθνους».¹

R. B.

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ:

Αρχαίο έθνος; Ο όρος «Έλλην» στις παραμονές της Επανάστασης του Εικοσιένα και στο Βυζάντιο του 12ου αιώνα

Τα έθνη και ο εθνικισμός, σύμφωνα με την άποψη των πλέον ειδικών επί του θέματος στις μέρες μας, δεν εμφανίζονται πριν από το τέλος του 18ου αιώνα.² Από την άλλη πλευρά, στη σχετική με το θέμα συζήτηση στην Ελλάδα, και από τα μέσα τουλάχιστον του 19ου αιώνα, η πεποίθηση ότι το *Ελληνικό* έθνος «υπάρχει» εδώ και περίπου τρεις χιλιάδες χρόνια αποτελεί παγιωμένο αξίωμα. Η ένταση ανάμεσα στις δύο αυτές αυστηρά περιχαρακωμένες και λογικά

¹. Γ. Θεοτοκάς, *Αργώ*, τ. Α' [Πυρσός, 1933], Αθήνα: Εστία χ.χ., σ. 64-65, 73-74.

². Το κλασικό έργο *Nationalism*, Λονδίνο 1960, σ. 1, που κατέληξε να εκπροσωπεί την κυρίαρχη σύγχρονη πολιτική θεωρία, ανήκει στον E. Kedourie και αναφέρεται στον εθνικισμό ως «δόγμα που επινοήθηκε στην Ευρώπη στις αρχές του 19ου αιώνα». Βλ. επίσης ενδεικτικά, E. Gellner, *Έθνη και εθνικισμός*, μτφρ. Δώρα Λαφαζάνη, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1992, σ. 93: «Όμως ο εθνικισμός δεν είναι η αφύπνιση μιας παλιάς, λανθάνουσας, ναρκωμένης δύναμης, παρόλο που έτσι θέλει να παρουσιάζει τον εαυτό του. Αποτελεί στην πραγματικότητα συνέπεια μιας νέας μορφής κοινωνικής οργάνωσης, θεμελιωμένης πάνω σε βαθιά εσωτερικευμένους, εξαρτώμενους από την εκπαίδευση υψηλούς πολιτισμούς, που καθέναν τους προστατεύεται από το δικό του κράτος», αλλά και τις θεωρητικές προεκτάσεις που συζητούνται πιο κάτω.

ασύμβατες θέσεις εξελίχθηκε σε μια εκτεταμένη αντιπαράθεση, τον Ιανουάριο του 2005, μέσα από τις πολιτιστικές σελίδες των κυριακάτικων φύλλων δυο αθηναϊκών εφημερίδων, ανάμεσα στον ποιητή και κριτικό της λογοτεχνίας Νάσο Βαγενά και τον ιστορικό Αντώνη Λιάκο, και οι δύο καθηγητές στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, καθένας με σημαντικό έργο στον τομέα του.³ Στην πορεία της αντιπαράθεσης, ο Βαγενάς υπερασπίστηκε με πάθος εκείνο που ο ίδιος όρισε ως «άποψη της λανθάνουσας πολιτισμικής συνέχειας του ελληνικού έθνους», άποψη την οποία ο ίδιος αποδίδει στον Σβορώνο,⁴ ενώ ο Λιάκος, εξίσου δυναμικά, επέμεινε στη θέση των «λειτουργικών αρχών της σύγχρονης σκέψης των ιστορικών», στις οποίες συμπεριελάμβανε «την έννοια της ασυνέχειας και της ασυμβατότητας διαφορετικών εποχικών τρόπων σκέψης (αντί της συνέχειας και της γραμμικότητας)».⁵

Εδώ, προτίθεμαι να επανεξετάσω το θέμα εστιάζοντας σε ένα συγκεκριμένο φαινόμενο, αυτό δηλαδή της συνειδητής αναβίωσης του αρχαίου όρου αυτοπροσδιορισμού, «Ελλην[ας]», στο πλαίσιο δύο χρονικά απομακρυσμένων μεταξύ τους περιόδων. Οι περίοδοι τις οποίες επέλεξα να εξετάσω αποτελούν καθεμιά σημείο καμπής στην ιστορία του Ελληνισμού. Ο «μακρύς» 12ος αιώνας, ο οποίος χωρίζει τη στρατιωτική ήττα του Βυζαντίου στο Μαντζικέρτ (1071) από την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους το 1204, έχει χαρακτηριστεί από τους ιστορικούς ως περίοδος κρίσιμης καμπής, που σηματοδοτεί για το Βυζάντιο τη μετάβαση από αυτόκλητη παγκόσμια αυτοκρατορία σε μεσαιωνική πόλη-κράτος κατά την περίοδο 1790-1820 περίπου. Από την άλλη, παίρνει σάρκα και οστά η εθνική συνείδηση ανάμεσα στους διανοούμενους ελληνόφωνους, διαδικασία που κορυφώνεται με την Ελληνική Επανάσταση του 1821 και αναγνωρίζεται πλέον διεθνώς, όταν η Ελλάδα γίνεται εθνικά κυρίαρχο κράτος το 1830.

Για τις ανάγκες αυτής της εργασίας εξετάζω τις δύο αυτές ιστορικές περιόδους ανεστραμμένες χρονολογικά. Και το κάνω εν μέρει για να αποφύγω τον όποιο κίνδυνο να φανεί ότι λαμβάνω ως προϋπόθεση μια κάποια αιτιακή σχέση συνέχειας ανάμεσά τους, αλλά και ως ένα βαθμό επειδή η τελευταία περίοδος είναι εκείνη που συμπίπτει με την πλήρη ανάπτυξη της έννοιας του έθνους-κράτους, όπως αυτή γίνεται αντιληπτή από την τρέχουσα σήμερα ιστορική και πολιτική θεωρία. Μέσω επισταμένης μελέτης ενός σημαντικού αριθμού γνωστών στην πλειονότητά τους κειμένων, στοχεύω να δείξω: πρώτον, πώς η χρήση του όρου «Ελληνας» ακολούθησε μια πορεία με ποικίλες διακυμάνσεις ανάμεσα στις δεκαετίες του 1790 και του 1820 κάτω από την προφανή πίεση των διαδικασιών συγκρότησης του έθνους, οι οποίες σε γενικές γραμμές είναι γνωστές στους συγκριτολόγους και θεωρητικούς του σύγχρονου εθνικισμού. Στη συνέχεια, στο δεύτερο μέρος, επιστρέφω στον 12ο αιώνα, μια

³. Ν. Βαγενάς, «Οι περιπέτειες της ελληνικής συνείδησης», *Το Βήμα, Νέες Εποχές* (23 Ιανουαρίου 2005) Α36-37· Α. Λιάκος, «Μυθολογίες και αγιογραφίες», *Το Βήμα, Νέες Εποχές* (6 Φεβρουαρίου 2005) Α39-41· Ν. Βαγενάς, «Η παραμόρφωση του Σβορώνου», *Το Βήμα, Νέες Εποχές* (20 Φεβρουαρίου 2005) Α48· Α. Λιάκος, «Η ανακαίνιση της εθνικής ταυτότητας», *Το Βήμα, Νέες Εποχές* (6 Μαρτίου 2005) Α45-46· Ν. Βαγενάς, «Ένας φαντασιακός ορισμός», *Το Βήμα, Νέες Εποχές* (6 Μαρτίου 2005) Α50· Ν. Βαγενάς, «Θεωριοκρατία και θεωριολαγνεία», *Το Βήμα, Νέες Εποχές* (13 Μαρτίου 2005) Α38· Ν. Βαγενάς, «Ο Σβορώνος και η διαμόρφωση του ελληνικού έθνους», *Η Κυριακάτικη Αυγή* (27 Μαρτίου 2005) 26-28. Μήλο της έριδος ήταν το μετά θάνατον δημοσιευθέν κείμενο του Ν. Σβορώνου, *Το ελληνικό έθνος: Γένεση και διαμόρφωση του νέου Ελληνισμού*, Αθήνα: Πόλις, 2004, που είχε γραφτεί στα μέσα της δεκαετίας του 1960. Για τον Βαγενά το κείμενο του Σβορώνου «προοικονομεί τις εθνοσυμβολικές [προσεγγίσεις]» («Οι περιπέτειες», Α36), ενώ ο Λιάκος είδε σ' αυτό τη διαιώνιση της ελληνικής ιδιαιτερότητας, που εμφανίζεται ήδη στα κείμενα του Παπαρρηγόπουλου τον 19ο αιώνα.

⁴. Βαγενάς, «Ο Σβορώνος», 28, στήλη 3.

⁵. Λιάκος, «Μυθολογίες», Α41, στήλη 2: «[...] χρειάζεται να εξοικειωθούμε με ορισμένες λειτουργικές αρχές της σύγχρονης σκέψης των ιστορικών. Πρώτο, την έννοια της ασυνέχειας και της ασυμβατότητας διαφορετικών εποχικών τρόπων σκέψης (αντί της συνέχειας και της γραμμικότητας)».

εποχή που, όπως φαίνεται, για πρώτη φορά μετά την αρχαιότητα, ο όρος «Έλληνα» αναβιώνει ως όρος αυτοπροσδιορισμού ανάμεσα σε ορισμένους διανοούμενους στην αυτοκρατορική αυλή των Κομνηνών. Από αρκετούς μελετητές επιχειρείται ο παραλληλισμός της αναπτυσσόμενης συλλογικής συνείδησης της βυζαντινής ελίτ του 12ου αιώνα με την ανάδειξη της «εθνικής» συνείδησης, με τη σημερινή σημασία, στις αρχές του 19ου αιώνα. Μέσω συστηματικής αντιπαραβολής ορισμένων στοιχείων και από τις δύο περιόδους, στοιχείων ενδεχομένως που ενισχύουν την άποψη περί «λανθάνουσας πολιτισμικής συνέχειας του Ελληνικού έθνους», ελπίζω να επανεκτιμήσω τη σχετική αντίληψη τόσο του Βαγενά όσο και του Σβορώνου, χωρίς όμως να παραβιάσω την αρχή που απαιτεί να δοθεί η δέουσα αναγνώριση στην ιστορική διαφορά την οποία υπερασπίζεται ο Λιάκος.

Το θεωρητικό πλαίσιο στο οποίο κινούμαι εδράζεται σε δύο μοντέλα ευρύτατα χρησιμοποιούμενα στη μελέτη του εθνικισμού διαχρονικά. Το πρώτο είναι αυτό του έθνους ως «φαντασιακής κοινότητας», το οποίο εισήγαγε ο Benedict Anderson το 1983, σύμφωνα με το οποίο:

[Το έθνος] αποτελεί μια ανθρώπινη κοινότητα που φαντάζεται τον εαυτό της ως πολιτική κοινότητα, εγγενώς οριοθετημένη και ταυτόχρονα κυρίαρχη. Αποτελεί κοινότητα σε φαντασιακό επίπεδο επειδή κανένα μέλος, ακόμα και του μικρότερου έθνους, δε θα γνωρίσει ποτέ τα περισσότερα από τα υπόλοιπα μέλη, δε θα τα συναντήσει ούτε καν θα ακούσει γι' αυτά, όμως ο καθένας έχει την αίσθηση του συνανήκειν.⁶

Παρά την ποικίλη κριτική που έχει δεχτεί η θεωρία αυτή, εξακολουθεί, κατά την άποψή μου, να προσφέρει μια χρήσιμη σχηματοποίηση· εδώ, όμως, χρειάζονται τρεις διευκρινίσεις, εκ των οποίων μόνο η μία ανήκει στον ίδιο τον Anderson.

Κατ' αρχάς, η «φαντασιακή κοινότητα» δεν είναι, όπως πιστεύουν ορισμένοι επικριτές της θεωρίας, «φανταστική», όπως εξάλλου ο ίδιος ο Anderson επισημαίνει: «Οι κοινότητες δε διακρίνονται μεταξύ τους από την πλαστότητα/γνησιότητά τους, αλλά από τον τρόπο με τον οποίο συλλαμβάνονται με τη φαντασία».⁷ Η φράση αυτή σημαίνει, κατά την άποψή μου, ότι η κοινότητα που συγκροτείται μέσω της φαντασίας δεν είναι κίβδηλη. Το φαντασιακό δεν είναι εξ ορισμού και κίβδηλο, μολονότι αυτό είναι ένα ενδεχόμενο.⁸

Δεύτερον, εάν το έθνος μπορεί να οριστεί ως «φαντασιακή κοινότητα», εξυπακούεται ότι ο χώρος στον οποίο κυρίως πραγματώνεται αυτή η «φαντασίωση» πρέπει να είναι η λογοτεχνία την οποία παράγει η εν λόγω κοινότητα. Ο ίδιος ο Anderson είναι λιγότερο πειστικός όταν πραγματεύεται θέματα λογοτεχνίας, ενώ, γενικά, οι σύγχρονοι θεωρητικοί της πολιτικής και οι ιστορικοί (με εξαίρεση τους βυζαντινολόγους) συνήθως αποφεύγουν τα καθεαυτά φιλολογικά κείμενα ή την επισταμένη και προσεκτική ανάγνωση, που αποτελεί καθημερινή ασχολία του φιλόλογου.

Τρίτον, λογικά η ιδέα της «φαντασιακής κοινότητας» θα μπορούσε να εφαρμοστεί σε οποιαδήποτε κοινότητα πάνω από ένα ορισμένο μέγεθος. Από την άποψη αυτή, δεν υπάρχει λόγος να μη χαρακτηρίσουμε «φαντασιακές» τις παλαιότερες, προ-εθνικές κοινότητες ή και

⁶. B. Anderson, *Φαντασιακές κοινότητες: Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, μτφρ. Ποθητή Χαντζαρούλα, Αθήνα: Νεφέλη, 1997, σ. 26.

⁷. Στο ίδιο.

⁸. Με αυτήν την έννοια κατανοώ τον χαρακτηρισμό του Πασχάλη Κιτρομηλίδη για το έργο του Παπαρρηγόπουλου *Ιστορία του ελληνικού έθνους (1860-74)* ως «χωρίς τον κίνδυνο να φανώ υπερβολικός το σημαντικότερο πνευματικό επίτευγμα του δέκατου ένατου αιώνα στην Ελλάδα» (P. Kitromilides, «On the intellectual content of Greek nationalism: Paparrigopoulos, Byzantium and the Greek idea», στο D. Ricks – P. Magdalino (επιμ.), *Byzantium and the Modern Greek Identity*, Centre for Hellenic Studies, King's College London, Publications no. 4, Ώλντερστον: Ashgate, 1998, σ. 25-33: 28).

κράτη.

Η τελευταία αυτή παρατήρηση γίνεται αφορμή να στραφώ στο δεύτερο θεωρητικό μοντέλο, του οποίου η γενική προοπτική αντανάκλαται, επίσης, στον τίτλο αυτής της μελέτης. Πρόκειται για τον λεγόμενο «εθνο-συμβολισμό». Από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 βασικός υποστηρικτής της θεωρητικής αυτής προσέγγισης έχει αναδειχθεί ο Anthony D. Smith, του οποίου μια πρόσφατη μελέτη τιτλοφορείται ενδεικτικά «Αρχαιότητα των Εθνών».⁹ Ο Smith, εντασσόμενος ενσυνείδητα εντός μάλλον παρά ενάντια στο κυρίαρχο πρότυπο, σύμφωνα με το οποίο δεν υπάρχουν έθνη πριν από τα τέλη του 18ου αιώνα, τάσσεται μέσω σειράς ευρέως φάσματος μελετών, υπέρ μιας βαθύτερης κατανόησης των τρόπων με τους οποίους τα σύγχρονα εθνικά κινήματα αναβίωσαν και επαναχρησιμοποίησαν παλαιότερα ιστορικά και πολιτισμικά στοιχεία.¹⁰ Τα τελευταία χρόνια, η προσέγγιση αυτή έχει αρχίσει να συγκλίνει με την άποψη μικρού αριθμού μελετητών του Μεσαίωνα, οι οποίοι υπερασπίζονται τη θέση ύπαρξης «εθνών πριν από την εμφάνιση του εθνικισμού».¹¹

Σύμφωνα με τον Smith,

*Εθνικισμός και έθνη [...] αποτελούν κομμάτι μιας ευρύτερης εθνο-πολιτισμικής «οικογένειας» συλλογικών ταυτοτήτων και στόχων [...]. Η διαδικασία σχηματισμού ενός έθνους δεν είναι τόσο διαδικασία συγκρότησης, πολλώ μάλλον αυθαίρετης «επινόησης», όσο διαδικασία επαναπροσέγγισης ήδη υπαρχόντων πολιτισμικών μοτίβων και ανασύστασης παλαιότερων εθνικών δεσμών και συναισθημάτων [...]. Οι Έλληνες αποτελούν χαρακτηριστικό παράδειγμα μιας τέτοιας αναβίωσης και επαναπροσδιορισμού μέσα από τη συνέχεια των ονομάτων, της γλώσσας και των τοπωνυμίων.*¹²

Παρ' όλα αυτά, ο Smith δεν έχει και πολλά να μας πει σχετικά με το πώς λειτουργεί στην πραγματικότητα το είδος της «συνέχειας», το οποίο οραματίζεται, στην περίπτωση των Ελλήνων, είτε κατά τη δημιουργική ιδιοποίηση του παρελθόντος την περίοδο της συγκρότησης του έθνους-κράτους στις αρχές του 19ου αιώνα, είτε σε οποιαδήποτε παλαιότερη εποχή.¹³

Η αναβίωση του αρχαίου ονόματος «Έλληνας», ως όρου που προσδιορίζει τη σύγχρονη συλλογική ταυτότητα στις αρχές του 19ου αιώνα, ταιριάζει απόλυτα με το μοντέλο του «εθνο-συμβολισμού» και αποτελεί μάλιστα το πιο σημαντικό ανάμεσα στα παραδείγματα «αναβίωσης και επαναπροσδιορισμού της ταυτότητας», στοιχεία τα οποία, σύμφωνα με τον

⁹ A. D. Smith, *The Antiquity of Nations*, Καίμπριτζ 2004.

¹⁰ Βλ. ενδεικτικά, αν και όχι εξαντλητικά: A. D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, Οξφόρδη 1986· *National Identity*, Χάρμοντσγουερθ 1991 (ελλ. έκδ.: *Εθνική ταυτότητα*, μτφρ. Εύα Πέππα, Αθήνα: Οδυσσέας, 2000)· *Myths and Memories of the Nation*, Οξφόρδη 1999· *Nationalism: Theory, Ideology, History*, Καίμπριτζ 2001· *Chosen People: Sacred Sources of National Identity*, Οξφόρδη 2003· J. Hutchinson, *The Dynamics of Cultural Nationalism: The Gaelic Revival and the Creation of the Irish Nation State*, Λονδίνο 1987· *Modern Nationalism*, Λονδίνο 1994. Για μια πρόσφατη θεώρηση του θέματος βλ. M. Guibernau – J. Hutchinson (επιμ.), *History and National Identity: Ethnosymbolism and its Critics*, Οξφόρδη 2004.

¹¹ J. Armstrong, *Nations before Nationalism*, Τσάπελ Χιλ 1982· A. Hastings, *The Construction of Nationhood: Ethnicity, Religion and Nationalism*, Καίμπριτζ 1997· L. Scales – O. Zimmer (επιμ.), *Power and the Nation in European History*, Καίμπριτζ 2005.

¹² Smith, *Nationalism*, σ. 58, 83, 84 (η έμφαση στο πρωτότυπο). Στην πραγματικότητα, η φαινομενική «συνέχεια στα ονόματα» στην Ελλάδα καλύπτει την ακόμη πιο σημαντική, από την άποψη του «εθνο-συμβολισμού», τακτική της συνειδητής αναβίωσης, για την οποία υπάρχουν άφθονα τεκμήρια στα βαπτιστικά ονόματα κατά τα τέλη του 18ου και τις αρχές του 19ου αιώνα, καθώς και στα τοπωνύμια σε διαφορετικές περιόδους ως επακόλουθο της προσάρτησης μιας περιοχής στο ελληνικό κράτος.

¹³ Βλ., για παράδειγμα, Smith, *Nationalism*, σ. 84, 104-6· *Chosen Peoples*, σ. 199-204.

Smith, αποτελούν διαμορφωτικό παράγοντα στη διαδικασία συγκρότησης ενός έθνους.¹⁴ Ο ευρύτερος ρόλος αυτής της αναβίωσης της ελληνικής αρχαιότητας στη συγκρότηση του ελληνικού έθνους-κράτους το πρώτο μισό του 19ου αιώνα βρίσκεται εκτός των στόχων αυτής της μελέτης. Αντίθετα, αντιπαραβάλλοντας τεκμήρια από μια πολύ προωμότερη περίοδο, ελπίζω να αναδείξω πώς η εξαιρετικά μακρά και πλούσια παράδοση της ελληνικής γλώσσας μπορεί να συμβάλει στη συζήτηση αναφορικά με τη φύση και τις πηγές του σύγχρονου εθνικισμού και κυρίως με το πώς οι διαδικασίες αυτές μπορεί να συνδέονται με παλαιότερα φαινόμενα. Πιστεύω, επίσης, ότι η θεωρητική προοπτική που αναδεικνύεται μέσα από τις νέες θεωρίες του εθνικισμού και ιδιαίτερα του «εθνο-συμβολισμού» μπορεί να δώσει στους ελληνιστές, οι οποίοι ασχολούνται με διαφορετικές ιστορικές περιόδους, τη δυνατότητα να επανεκτιμήσουν τέτοια διαχρονικά προβλήματα όπως η «συνέχεια του Ελληνισμού» και ταυτόχρονα να μάθουν ο ένας από τον άλλο με βάση το υλικό και τις μεθόδους που χρησιμοποιεί καθένας από αυτούς, χωρίς αναγκαστικά να προσυπογράφουν τη θεωρία για την ελληνική μοναδικότητα, την οποία προτιμώ να θεωρώ ως σύμπτωμα της υπό ανάλυση εθνικής ιδεολογίας.

Είναι γνωστό ότι οι περισσότεροι από αυτούς που αναδρομικά θα ονομάζαμε «Έλληνες», στις αρχές του 19ου αιώνα αυτοαποκαλούνταν «Ρωμιοί» (από το «Ρωμαίοι», που ήταν και ο επίσημος όρος αυτοπροσδιορισμού των Βυζαντινών) και όχι «Έλληνες». Η λέξη «Έλλην[ας]», στη γλώσσα της εποχής, αναφέρεται όχι στους σύγχρονους αλλά στους αρχαίους, ενώ σε θρησκευτικό πλαίσιο, όπως χρησιμοποιούνταν παλαιότερα από τους Βυζαντινούς, σημαίνει «ειδωλόλατρες». Σύμφωνα με πρόσφατη μελέτη, «Η νεότερη Ελληνική συνείδηση, θα μπορούσαμε να πούμε επιγραμματικά, έχει την αφετηρία της στο Προσωρινό Σύνταγμα της Ελλάδος το οποίο επικυρώθηκε από την Εθνοσυνέλευση της Επιδαύρου τον Ιανουάριο του 1822».¹⁵ Τότε ακριβώς οι πολίτες του νεοσύστατου κράτους, που αγωνιζόταν για την ύπαρξή του, άρχισαν επίσημα να ονομάζονται «Έλληνες». Από τη σημερινή σκοπιά, είναι δύσκολο να κατανοήσει κανείς τη ριζοσπαστικότητα του νέου βήματος της υιοθέτησης ενός αρχαίου κοινοτικού ονόματος, το οποίο με τον καιρό θα αντικαθιστούσε το επίσημο όνομα της ίδιας κοινότητας σύμφωνα με το οθωμανικό σύστημα των «μιλλέτ», δηλαδή ως «Ρωμιών» (Rum). Είναι αλήθεια ότι το όνομα «Έλλην» είχε χρησιμοποιηθεί με τη σημερινή του σημασία και πριν από την περίοδο αυτή. Ο Αλέξης Πολίτης, ο οποίος μνημονεύει ορισμένες τέτοιες περιστάσεις, αναφέρει ότι «“η ελληνοποίηση των Ρωμιών” ίσως αντικατοπτρίζει την ιδεολογική σημασία της δεκαετίας του 1790».¹⁶ Είναι γεγονός ότι κατά τη δεκαετία αυτή ήταν σύνηθες να χρησιμοποιείται το «Έλλην» ζευγαρωμένο με άλλον, διαφορετικό όρο, ο οποίος δηλώνει την έννοια του «εμείς», όπως π.χ. το κοινώς αποδεκτό και πιο οικείο «Ρωμιός».

Μια από τις πιο γνωστές πρώιμες εκφράσεις αυτής της σχέσης προέρχεται από το

¹⁴. Πρέπει να επισημανθεί ότι οι πρώτες επιβεβαιωμένες ενδείξεις μιας τέτοιου είδους αναβίωσης παραπέμπουν στον 12ο αιώνα· θέμα το οποίο δεν τίθεται εδώ, αλλά έχει ιδιαίτερη σημασία για την ιστορική χρήση του όρου και σχετίζεται με την ευρύτερη χρήση του στο πλαίσιο, πρώτον της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας της Νίκαιας του 13ου αιώνα, και δεύτερον του βυζαντινού ουμανισμού του 15ου αιώνα όπως εκπροσωπείται από τον Γεώργιο Γεμιστό Πλήθωνα. Για σχετική βιβλιογραφία βλ. εδώ, σημ. 31.

¹⁵. Loukia Droulia, «Towards Modern Greek consciousness», *The Historical Review/La Revue Historique* (Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών), 1 (2004) σ. 51-67: 51. Η Δρούλια παραθέτει επίσης το σχετικό άρθρο 2: «Όσοι αυτόχθονες κάτοικοι της επικρατείας της Ελλάδος πιστεύουσιν εις Χριστόν, εισίν Έλληνες, και απολαμβάνουσιν άνευ τινός διαφοράς όλων των πολιτικών δικαιωμάτων».

¹⁶. Alexis Politis, «From Christian Roman emperors to the glorious Greek ancestors», στο David Ricks – Paul Magdalino (επιμ.), *Byzantium and the Modern Greek Identity*, σ. 1-14: 8.

πατριωτικό τραγούδι το οποίο μετέφρασε ο Μπάυρον το 1811, με τίτλο «Famous Greek War Song», πιστεύοντας ότι ήταν ποίημα του Ρήγα: «Δεύτε παίδες των Ελλήνων».¹⁷ Σύμφωνα με τη διατύπωση αυτή, οι σημερινοί κάτοικοι της Ελλάδας είναι τέκνα των αρχαίων και τέτοιου είδους εκφράσεις, οι οποίες εν μέρει μεταφορικά αλλά και εν μέρει κυριολεκτικά διεκδικούν βιολογική συγγένεια, αποκτούν γρήγορα έδαφος.

Ακόμα νωρίτερα, ο Δημήτριος Καταρτζής, που πιθανότατα είναι και ο πρώτος που χρησιμοποίησε τον όρο έθνος με τη σημερινή του, πάνω κάτω, σημασία στα ελληνικά, έκανε σαφή διάκριση ανάμεσα στους [αρχαίους] Έλληνες και τους [σύγχρονους] Ρωμιούς ως «έθνη»,¹⁸ ενώ σημειώνει επίσης:

Ότ' η προσωδία της ελληνικής εξεχάστηκε, κι ότ' ήδ' αγνοείται, τ' ομολογούν όλ' οι σοφοί της Ευρώπης· αλλά κ' εμείς οπού κατάγουμαστ' απ' τους Έλληνες, δεν το αρνούμαστε παντελώς.¹⁹

Ο Αδαμάντιος Κοραής, στο επαναστατικό φυλλάδιο με τίτλο «Σάλπισμα πολεμιστήριον», το οποίο κυκλοφόρησε με ψευδώνυμο το 1801, αρχίζει ως εξής: «Αδελφοί, φίλοι και συμπατριώται, απόγονοι των Ελλήνων και γενναίοι της ελευθερίας του ελληνικού γένους υπέρμαχοι», και τελειώνει με την επίκληση «γενναίοι του ελληνικού ονόματος κληρονόμοι [...], αν θέλετε να φανήτε άξιοι των παλαιών Ελλήνων απόγονοι».²⁰

Ο Κοραής, στα κείμενα που γράφει πριν από το 1821, είναι αρκετά συνεπής στη χρήση του ονόματος «Έλλην». Οι «Έλληνες» και η «ελληνική» γλώσσα ανήκουν στην αρχαιότητα. Οι σύγχρονοι, στους οποίους αναφέρεται με το όνομα «Γραικοί», είναι απόγονοί τους. Σ' αυτό το πλαίσιο υιοθετήθηκε ο όρος «Νεοέλληνες» από μια ομάδα στην Πάτρα γύρω στα 1814, σύμφωνα με τη μαρτυρία ενός εκ των συμμετεχόντων, «ως σύνθημα, ως σύμβολον ανακαινίσεως και μεταμορφώσεως φυλής παλαιάς, στασίμου και βεβαρβαρωμένης, εις έθνος νέον, πολιτισμένον και προοδευτικόν».²¹

Στη συνέχεια θα εξετάσω λεπτομερειακά τρεις περιπτώσεις, ανάμεσα στη δεκαετία του 1790 και τις αρχές της δεκαετίας του 1820, κατά τις οποίες χρησιμοποιείται ο όρος «Έλλην[ας]», ώστε να παρακολουθήσουμε εν εξελίξει τη διαδικασία της «εθνικής φαντασίωσης».

Η πρώτη προέρχεται από το σύνταγμα για μια μελλοντική «Ελληνική Δημοκρατία», το οποίο συντάχθηκε από τον Ρήγα Βελεστινλή (με τίμημα τη ζωή του) και δημοσιεύτηκε στη Βιέννη το 1797. Εκ των υστέρων, ο Ρήγας θα θεωρηθεί ως ο «πρωτομάρτυρας» της ελληνικής ελευθερίας. Αν όμως ο Ρήγας, ο οποίος καταγόταν από τη Θεσσαλία και έζησε το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του στην Κωνσταντινούπολη και στις παραδουνάβιες ηγεμονίες,

¹⁷. Lord Byron, *Poetical Works*, επιμ. J. J. McGann, τ. 1, Οξφόρδη 1980, σ. 330-332· για το ελληνικό κείμενο και συζήτηση περί της πατρότητάς του βλ. Α. Δασκαλάκης, *Τα εθνεγερτικά τραγούδια του Ρήγα Βελεστινλή*, Αθήνα 1977, σ. 72-103.

¹⁸. Δημήτριος Καταρτζής, *Τα ευρισκόμενα*, εκδότης Κ. Θ. Δημαράς, Αθήνα: Ερμής, 1970, σ. 104· πρβλ. Politis, «From Christian Roman emperors to the glorious Greek ancestors», σ. 7.

¹⁹. Καταρτζής, *Τα ευρισκόμενα*, σ. 10 (η έμφαση δική μου).

²⁰. Α. Κοραής, *Άπαντα τα πρωτότυπα έργα*, επιμ. Γ. Βαλέτας, τ. 1, Αθήνα: Δωρικός, 1964, σ. 67, 70.

²¹. Π. Σοφιανόπουλος, στην εφημερίδα *Σωκράτης* (6 Αυγούστου 1839)· μνημονεύεται από τον Γ. Βαλέτα, *Της Ρωμοσύνης: Δοκίμια*, Αθήνα 1982, σ. 17-18: *Εις τας Πάτρας, [...] περί το 1814 εδημιουργήσαμεν ημείς πρώτην φοράν εις μίαν μας προκήρυξιν την λέξιν «Νεοελληνική» (γλώσσα, εθνότητα, ιστορία), αντίθετον εις την του σοφού Κοραή «Γραικικήν». [...] Την λέξιν ταύτην αποσκυβαλισθείσαν παρά του Κοραή, διεδέχθη [Βαλέτας: υιοθέτησε] ο «Λόγιος Ερμής» εν Βιέννη [...]. Η νεοελληνική λέξις [Βαλέτας: δηλαδή ο όρος «νεοελληνικός»], εδημιουργήθη τότε εις Πάτρας παρ' ημών με σκοπόν μέγαν: ως σύνθημα, ως σύμβολον ανακαινίσεως και μεταμορφώσεως φυλής παλαιάς, στασίμου και βεβαρβαρωμένης, εις έθνος νέον, πολιτισμένον και προοδευτικόν [η έμφαση στο πρωτότυπο].*

ήταν εθνικιστής, ο εθνικισμός του βασιζόταν στο βολонταριστικό μοντέλο του Ρουσσώ και όχι στο οργανικό του Χέρντερ. Ήδη από το πρώτο άρθρο του συντάγματος ορίζεται ότι: «Η Ελληνική Δημοκρατία είναι μία, με όλον οπού συμπεριλαμβάνει εις τον κόλπον της διάφορα γένη και θρησκείας».²² Μετέπειτα άρθρα αποσαφηνίζουν την απρόσμενη περιεκτικότητα (όπως ασφαλώς φαίνεται εκ των υστέρων) του όρου «Ελληνικός» κατά τον Ρήγα, όσον αφορά τη συμπερίληψη διαφορετικών «γενών και θρησκείων» στην ίδια δημοκρατία.

*Ο αυτοκράτωρ λαός είναι όλοι οι κάτοικοι του βασιλείου τούτου χωρίς εξαίρεσιν θρησκείας και διαλέκτου. Έλληνες, Βούλγαροι, Αλβανοί, Βλάχοι, Αρμένηδες, Τούρκοι και κάθε άλλον είδος γενεάς.*²³

Υπάρχει σαφής αντίφαση ανάμεσα στο πρώτο μέρος αυτής της πρότασης, η οποία λογικά θα έπρεπε να ταυτίζει τη νεοσύστατη δημοκρατία με το όλον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, και στον, ασφαλώς, περιορισμένο κατάλογο που ακολουθεί, ο οποίος ωστόσο εναρμονίζεται με τον τίτλο του εγγράφου: «Νέα πολιτική διοίκηση των κατοίκων της Ρούμελης, της Μικράς Ασίας, των Μεσογείων Νήσων και της Βλαχομπογδανίας». Οι αραβικές επαρχίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας είναι φανερό ότι δεν συμπεριλαμβάνονται, που σημαίνει ότι οι Άραβες και άλλοι υπόδουλοι λαοί, όπως οι Εβραίοι για παράδειγμα, *συμμάζονται* όλοι μαζί στην τελευταία φράση, η οποία ωστόσο έχει τόνο μάλλον περιφρονητικό. Όπως και να έχουν τα πράγματα, είναι αρκετά σαφές ότι ο Ρήγας χρησιμοποιεί τον όρο «Έλληνας» για να δηλώσει ταυτόχρονα μια ομάδα κατοικούντων στην τότε Οθωμανική Αυτοκρατορία και για να ορίσει έναν μεγαλύτερο «κυρίαρχο λαό» του μέλλοντος, όταν η ομάδα αυτή θα συμπεριλαμβάνεται επί ίσοις όροις με τις άλλες ομάδες. Για τον Ρήγα, το να είσαι «Έλληνας» είναι θέμα επιλογής και πεποίθησης. Στην πραγματικότητα, το άρθρο 4 παραχωρεί δικαιώματα υπηκοότητας σε οποιονδήποτε μιλά ελληνικά, οπουδήποτε και αν κατοικεί, ακόμη «και εις τους αντίποδας», όπως και σε κάθε χριστιανό που δηλώνει, επίσης, φίλος της Ελλάδας, ανεξάρτητα αν μιλάει την ελληνική γλώσσα ή όχι, και τέλος, σχεδόν, σε οποιονδήποτε ξένο στηρίζει τις αρχές της Ελληνικής Δημοκρατίας.²⁴ Αυτή η εθελούσια υποταγή έχει ως επακόλουθο ότι δέχεται ο υποψήφιος πολίτης να ενστερνιστεί και να ταυτιστεί με τη μακραίωνη ιστορία του Ελληνισμού, από τους αρχαίους μύθους μέχρι και πέρα από το χριστιανικό Βυζάντιο.

Το στοιχείο αυτό είναι φανερό σε κάποιες λεπτομέρειες οι οποίες περιλαμβάνονται στο Παράρτημα του Συντάγματος. Η εθνική σημαία θα είναι τρίχρωμη, κατά το πρότυπο της γαλλικής, ενώ κατά τα άλλα τα σύμβολα της μελλοντικής δημοκρατίας παραπέμπουν στο απώτατο παρελθόν:

²². Ρήγας Βελεστινλής, «Νέα πολιτική διοίκηση των κατοίκων της Ρούμελης, της Μικράς Ασίας, των Μεσογείων Νήσων και της Βλαχομπογδανίας», *Άπαντα τα σωζόμενα*, επιμ. Π. Κιτρομηλίδης, τ. 5, Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων, 2000, σ. 30-77, Άρθρο 1 (σ. 45). Σχετικά με τον Ρήγα και τη χρήση του επαναστατικού γαλλικού συντάγματος του 1793, βλ. *Άπαντα τα σωζόμενα*, τ. 5, σ. 119-135, όπου ο επιμελητής ανατυπώνει το πλήρες γαλλικό κείμενο, καθώς και M. Lopez Villaba, «Balkanizing the French Revolution: Rhigas' New Political Constitution», στο Δ. Τζιόβας (επιμ.), *Greece and the Balkans: Identities, Perceptions and Cultural Encounters since the Enlightenment*, Ωλντερσοτ 2003, σ. 141-154. Η σημασία του ντοκουμέντου αυτού και του χάρτη που το συνοδεύει επιβεβαιώνεται από μεταμοντερνιστική σκοπιά στο βιβλίο του Β. Καλότχου, *Modern Greece: A Cultural Poetics*, Οξφόρδη/Νέα Υόρκη 2003, σ. 23-60.

²³. Ρήγας, «Νέα πολιτική διοίκησης», Άρθρο 7, σ. 48· πρβλ. Άρθρο 7, σ. 45. Σχετικά με την ποικιλομορφία, από εθνική και γλωσσική άποψη, των υπέρμαχων του «Ελληνικού Διαφωτισμού», βλ. P. Mackridge, «The Greek intelligentsia 1780-1830: A Balkan perspective», στο R. Clogg (επιμ.), *Balkan Society in the Age of Greek Independence*, Λονδίνο 1981, σ. 63-84.

²⁴. Ρήγας, «Νέα πολιτική διοίκησης», Άρθρο 4, σ. 46-47.

Η σημαία οπού βάνεται εις τα μπαϊράκια και παντιέρες της Ελληνικής Δημοκρατίας είναι εν ρόπαλον του Ηρακλέους με τρεις σταυρούς επάνω· τα δε μπαϊράκια και οι παντιέρες είναι τρίχροα, από μαύρον, άσπρον και κόκκινον. [...]

Το κόκκινον σημαίνει την αυτοκρατορικήν πορφύραν και αυτεξουσιότητα του ελληνικού λαού· το εμεταχειρίζοντο οι προπάτορές μας ως ένδυμα πολέμου, θέλοντες να μη φαίνονται αι πληγαί οπού έτρεχον αίμα, διά να μη δειλιώσιν οι στρατιώται.

Το άσπρον σημαίνει την αθωότητα της δικαίας ημών αφορμής κατά της τυραννίας.

Το μαύρον σημαίνει τον υπέρ πατρίδος, και ελευθερίας ημών θάνατον.²⁵

Δεν θα μπορούσε να φανταστεί ο Ρήγας, φυσικά, ότι τα ίδια αυτά χρώματα-σύμβολα θα υιοθετούνταν, περισσότερο από έναν αιώνα αργότερα, ως σύμβολα του γερμανικού ναζισμού. Στην περιγραφή του, ωστόσο, υπάρχει και τέταρτο χρώμα, το οποίο όμως δεν αντιπροσωπεύεται στη σημαία: το «αυτοκρατορικό πορφυρό» χρώμα που παραπέμπει ευθέως στο Βυζάντιο, στο οποίο δεν αναφέρεται αλλού. Πώς όμως να εκλάβουμε την αιτιολόγηση για το κόκκινο, ότι το χρησιμοποιούσαν «οι πρόγονοί μας»; Αν δεχτούμε ότι πολίτες αυτής της δημοκρατίας θα είναι όλοι εκείνοι οι οποίοι, ανεξάρτητα από φυλή ή θρήσκευμα, επέλεξαν αυτοβούλως να ενταχθούν σε μια συλλογική κυρίαρχη κρατική οντότητα με το όνομα «Έλληνες», τότε ένας σημαντικός αριθμός από αυτούς θα φορούν χρώματα αναμνηστικά προγόνων που δεν ήταν καν δικοί τους. Θυμίζει την πρακτική στις γαλλικές αποικίες, όπου τα παιδιά των Αφρικανών μάθαιναν να αναφέρονται στους «προγόνους μας τους Γαλάτες».²⁶ Το γεγονός αυτό υπογραμμίζει, πάντως, την ιδεολογική συγγένεια του Ρήγα με το βολονταριστικό μοντέλο του έθνους κατά τον Ρουσσώ, ενώ ταυτόχρονα τονίζει τη διαφορά ανάμεσα στο οικουμενικό όραμα του Ρήγα και στη μετέπειτα πραγματικότητα του ελληνικού έθνους-κράτους.

Το δεύτερο και τρίτο παράδειγμά μου προέρχονται από τις αρχές της δεκαετίας του 1820, όταν, ενώ ο Αγώνας βρισκόταν στο απόγειό του, οι δύο σημαντικότεροι ποιητές της εποχής, και οι δύο μακριά από τον πόλεμο, έπλαθαν και προωθούσαν ενεργά ένα συλλογικό όραμα του έθνους, η συγκρότηση του οποίου βρισκόταν ακόμη σε εξέλιξη. Η δεύτερη στροφή από τον «Ύμνο εις την Ελευθερίαν» του Σολωμού, η οποία επαναλαμβάνεται ως επωδός αρκετές φορές στο ποίημα, είναι γνωστή σε όλους όσοι πέρασαν από ελληνικό σχολείο. Το ποίημα γράφτηκε στη Ζάκυνθο τον Μάιο του 1823 και τα επόμενα δύο χρόνια δημοσιεύτηκε σε δίγλωσσες εκδόσεις στα ιταλικά, τα γαλλικά και τα αγγλικά. Η ελευθερία προσωποποιείται ως θεά και χαιρετίζεται με τα παρακάτω λόγια:

*Απ' τα κόκαλα βγαλμένη
των Ελλήνων τα ιερά,
και σαν πρώτα ανδρειωμένη,
χαίρε, ω χαίρε, Ελευθεριά!²⁷*

Οι περισσότεροι από εκείνους που έχουν τραγουδήσει αυτούς τους στίχους, από τότε που μελοποιήθηκαν από τον Νικόλαο Μάντζαρο και υιοθετήθηκαν ως εθνικός ύμνος των Ελλήνων το 1864, πιστεύουν ίσως ότι τα «κόκκαλα των Ελλήνων» είναι αυτά των συγχρόνων του Σολωμού, οι οποίοι μάχονται για την απελευθέρωση του έθνους. Είναι, επίσης, φυσικό να θεωρήσει κανείς ότι οι στίχοι αναφέρονται σε αγωνιστές από προηγούμενους και μετέπειτα αγώνες και ότι αναδρομικά μνημονεύονται όλοι. Κάτι τέτοιο

²⁵. Ρήγας, «Νέα πολιτική διοικήσεις», Παράρτημα, σ. 70.

²⁶. Hastings, *The Construction of Nationhood*, σ. 13.

²⁷. Δ. Σολωμός, «Ύμνος εις την Ελευθερίαν», *Ποιήματα και πεζά*, επιμ. Στ. Αλεξίου, Αθήνα: Στιγμή, 1994, σ. 93.

είναι φανερό ότι συμβαίνει στα μέσα του 20ού αιώνα, όταν ο Ρίτσος και ο Ελύτης ανακαλούν ρητά μνήμες αυτού του ποιήματος στις δικές τους ποιητικές συνθέσεις *Ρωμιοσύνη* και *Το Άξιον Εστί* αντίστοιχα.²⁸ Χρειάζεται ένα άλμα της ιστορικής φαντασίας για να συνειδητοποιήσει κανείς ότι οι «Έλληνες» του Σολωμού δεν είναι καθόλου σύγχρονοι. Η ελευθερία πηγάζει από τα κόκκαλα των εδώ και χρόνια νεκρών *αρχαίων* Ελλήνων. Αυτό που πυροδοτεί την επιστροφή της Ελευθερίας, μετά από μακρά περίοδο αιχμαλωσίας (στροφές 3-14) είναι η «ορμή» των «παιδιών» της, όπως φαίνεται στη στροφή 15, τα οποία για μια ακόμη φορά είναι έτοιμα να θυσιαστούν γι' αυτήν:

*Ναι, αλλά τώρα αντιπαλεύει
κάθε τέκνο σου με ορμή,
που ακατάπαυστα γυρεύει
ή τη νίκη ή τη θανά.*²⁹

Ο Σολωμός εξακολουθεί να διακρίνει τους (αρχαίους) Έλληνες από τους σύγχρονους αγωνιστές και υπέρμαχους («παιδιά») της Ελευθερίας. Σε μια πιο προσεκτική ανάγνωση, αυτό που κληροδοτείται από τους μεν στους δε δεν έχει να κάνει με «βιολογική» συγγένεια. Οι σύγχρονοι αγωνιστές είναι «τέκνα» της *ελευθερίας*, και όχι των Ελλήνων. Χάρη στον αγώνα τους υπέρ της ελευθερίας, μετά από τόσους αιώνες, γίνονται κατά κάποιον τρόπο και κληρονόμοι των αρχαίων Ελλήνων. Το μοντέλο, όπως και στην περίπτωση του Ρήγα, είναι το βολονταριστικό· μέσω των *πράξεών* τους, χάρη στον αγώνα τους για ελευθερία, οι σύγχρονοι πολεμιστές επιλέγουν να καταστούν, και μόνο με αυτή την έννοια, απόγονοι των Ελλήνων.

Στις πρώτες ωδές του σύγχρονου του Σολωμού ποιητή Κάλβου, οι οποίες γράφτηκαν την ίδια ακριβώς χρονική περίοδο και δημοσιεύτηκαν στη Γενεύη το 1824, πραγματώνεται οριστικά η αφομοίωση των «Ελλήνων» ως προγόνων με τους «Έλληνες» ως πολίτες του νεοαναδυόμενου κράτους. Ο Κάλβος ωστόσο ακολουθεί στην ποιητική του διαφορετική στρατηγική από εκείνη του Σολωμού. Εξ αρχής, οι ωδές οικειοποιούνται τη νεοκλασική ποιητική του 18ου αιώνα ως προς την έμμονη αναφορά των πάντων με τα κλασικά ή κλασικίζοντα ονόματά τους. Στην πρώτη από τις ωδές, «Ο Φιλόπατρις», η Ιταλία αναφέρεται ως «Αυσονία», το Παρίσι είναι «η αγία πόλη των Κελτών», η Αγγλία αναφέρεται ως «Αλβιών». Στο πλαίσιο αυτής της επινοημένης γεωγραφίας δεν ξενίζει η εμφάνιση της «Ελλάδος» και μάλιστα με ιδιαίτερα εμφαντικό τρόπο. Στον φανταστικό κόσμο του Κάλβου, η μαχόμενη Ελλάδα του καιρού του είναι φυσικό να κατοικείται από «Έλληνες». Την εποχή εκείνη, αμέσως μετά το Προσωρινό Σύνταγμα της Επιδαύρου, η χρήση αυτή ήταν ακόμη έντονα φορτισμένη. Πιθανόν ο Κάλβος να υιοθέτησε τον νέο αυτό όρο προσδιορισμού ενθαρρυσμένος από το περιβάλλον των δυτικών φιλελλήνων στο οποίο ζούσε και δημοσίευε, στη γλώσσα των οποίων η αντίστοιχη λέξη («grec» κ.λπ.) υποδήλωνε τόσο τους αρχαίους όσο και τους σύγχρονους Έλληνες.

Η μεταστροφή από την παλαιότερη στη νέα χρήση της λέξης γίνεται φανερή στις δύο στροφές από τη δεύτερη ωδή, «Εις Δόξαν»:

κβ'
*Νοεῖς; – Τρέξατε, δεύτε
οι των Ελλήνων παῖδες*

²⁸. Γ. Ρίτσος, *Ρωμιοσύνη, Ποιήματα 1930-1960*, τ. Β', Αθήνα: Κέδρος, 1989-90 (1961), σ. 59-72: 61, 62· Ο. Ελύτης, *Το Άξιον Εστί*, Αθήνα 1959, σ. 27-28.

²⁹. Σολωμός, «Υμνος», σ. 95.

ήλθ' ο καιρός της δόξης,
τους ευκλεείς προγόνους μας
ας μιμηθώμεν.

κγ'

Εάν το ακονίση η δόξα
το ζίφος κεραυνοί·
εάν η δόξα θερμώση
την ψυχὴν των Ελλήνων
ποιός την νικάει;³⁰

Η πρώτη από τις παραπάνω στροφές παραπέμπει στο πατριωτικό τραγούδι «Δεύτε παιδιάς των Ελλήνων» και με τον τρόπο αυτό ενισχύει την καθιερωμένη χρήση του όρου «Έλληνες» στο νέο γλωσσικό πλαίσιο που αναπτύσσεται στις ωδές. Σύμφωνα με την παλαιότερη αυτή χρήση, οι «Έλληνες» είναι πέρα από κάθε αμφισβήτηση οι αρχαίοι: θεωρούνται ως πρόγονοι και οπωσδήποτε ένδοξοι. Για τον Κάλβο ο δρόμος προς το μέλλον χαράσσεται μέσα από τη μίμηση του παρελθόντος – και βέβαια το ρητορικό αυτό σχήμα επαναλαμβάνεται άπειρες φορές έκτοτε, μέχρι και τις μέρες μας.

Οι «Έλληνες» όμως, που εμφανίζονται και πάλι στην αμέσως επόμενη στροφή, δεν είναι πρόγονοι, δεν φέρουν ακόμη τον φωτοστέφανο της δόξας, δεν είναι ακόμη νικητές. Η στροφή έχει τη μορφή ερώτησης, που στο μεγαλύτερο μέρος της αποτελείται από υποθετικές προτάσεις. Η χρήση του ίδιου ονόματος, «Έλληνες», εξισώνει τους εξεγερμένους της δεκαετίας του 1820 με τους «ένδοξους προγόνους». Η ευθύνη να σταθούν άξιοι του ονόματος που τους δόθηκε μόλις πρόσφατα είναι πλέον δική τους.³¹

Ανακεφαλαιώνοντας, το σύνταγμα του Ρήγα νομοθετεί για ένα κράτος που όχι μόνο είναι φαντασικό, αλλά ήταν επίσης προορισμένο να παραμείνει φαντασικό. Ουσιαστικά, ο Ρήγας προσδιόριζε τους «Έλληνες» με βάση την ελεύθερη επιλογή της λαϊκής κυριαρχίας ως τρόπου διακυβέρνησης. Για τον Ρήγα «Έλληνας» σημαίνει κάτι που μπορεί να γίνει σχεδόν ο καθένας. Ο Σολωμός και ο Κάλβος, οι οποίοι γράφουν τους στίχους τους αυτούς αμέσως μετά την έναρξη της Επανάστασης, απευθύνουν τα ποιήματά τους ταυτόχρονα τόσο στους αγωνιζόμενους Έλληνες όσο και στους φιλέλληνες υποστηρικτές τους στο εξωτερικό. Για τον Σολωμό, λόγω της υπεράσπισης του ιδανικού της ελευθερίας, οι σημερινοί εξεγερμένοι επιλέγουν να γίνουν οι διάδοχοι των αρχαίων Ελλήνων. Αντίθετα, ο συλλογικός αποδέκτης των Ωδών του Κάλβου δεν έχει επιλογή. Η βιολογική συγγένεια κατ' αρχάς και στη συνέχεια η απόδοση του αρχαίου ονόματος σ' αυτούς συνιστούν το αδιαπραγμάτευτο αίτημα για την εκπλήρωση ενός προκαθορισμένου πεπρωμένου.

Από τους τρεις τρόπους, οι οποίοι χρησιμοποιήθηκαν για τη σύλληψη της έννοιας της

³⁰. Ανδρέας Κάλβος, «Εις Δόξαν», *Ωδαί*, επιμ. F. M. Pontani, εισαγωγή Κ. Θ. Δημαράς, γλωσσάριο Anna Gentilini, Αθήνα: Ίκαρος, 1988 (¹1970), σ. 39 (η έμφαση στο πρωτότυπο).

³¹. Πρβλ. A. Coray, *Mémoire sur l'état actuel de la civilisation dans la Grèce, Lu à la Société des Observateurs de l'homme, le 16 Nivôse, an XI (6 Janvier 1803)*, Παρίσι 1803, σ. 60:

La nation contemple pour la première fois le spectacle hideux de son ignorance, et frémit en portant ses regards sur l'espace immense qui la sépare de la gloire de ses ancêtres. Cependant cette douloureuse découverte ne jette point les Grecs dans le désespoir; Nous descendons des Grecs, se sont-ils dit tacitement, il faut tâcher de redevenir dignes de ce nom, ou ne plus le porter.

Επειδή ήταν γραμμένο στα γαλλικά, αυτό είναι το μόνο κείμενο του Κοραή που περιλαμβάνεται στον κατάλογο της απαραίτητης για τους σημερινούς μελετητές του εθνικισμού βιβλιογραφίας, από τότε που ανθολογήθηκε, στην αγγλική του μετάφραση σε επιμ. E. Kedourie, *Nationalism in Asia and Africa*, Λονδίνο 1971, σ. 153-188.

εθνικής ταυτότητας, επικράτησε εκείνος που αναδεικνύεται μέσω των *Ωδών* του Κάλβου, ο οποίος εξάλλου κυριαρχεί μέχρι και σήμερα.

Στο Βυζάντιο δεν υπάρχει αντίστοιχο στην έννοια της «εθνικής» ταυτότητας, όσον αφορά τον επίσημο συλλογικό αυτοπροσδιορισμό των Βυζαντινών ως «Ρωμαίων», απεναντίας, η ονομασία προέρχεται από το θεσμικό πλαίσιο του κράτους, από τους θρησκευτικούς δεσμούς και ίσως, επίσης, από την κεντρική σημασία της πρωτεύουσας που ίδρυσε ο Κωνσταντίνος δίνοντάς της το όνομα «Νέα Ρώμη».

Ορισμένοι Βυζαντινοί λόγιοι αρχίζουν να χρησιμοποιούν τον όρο «Έλλην» με διαφορετική σημασία τον 12ο μόλις αιώνα. Σε αυτή την περίπτωση δεν σημαίνει πλέον ούτε «αρχαίοι Έλληνες» ούτε «ειδωλολάτρες», μολονότι και οι δύο αυτές παλαιότερες σημασίες θα συνεχίσουν να υφίστανται καθ' όλη τη διάρκεια των τελευταίων αιώνων του Βυζαντίου και πέραν αυτών, αλλά προσδιορίζει τόσο τους ίδιους όσο και τους συγχρόνους τους.³² Ορισμένοι σύγχρονοι βυζαντινολόγοι κατέληξαν να χαρακτηρίσουν τη χρήση αυτή του όρου ως «αδιάψευστο σημάδι εθνικιστικής χρήσης».³³ Στο πλαίσιο της δικής μου διερεύνησης της «μυθιστορίας του ελληνικού μεσαίωνα», όπως την αποκαλούσα τότε, κατέθεσα την άποψη ότι ίσως «ένα είδος εθνικής ταυτότητας με τη νεότερη έννοια του όρου, “επιβλήθηκε” στους Βυζαντινούς τον 12ο αιώνα», στο διάστημα που χωρίζει την ήττα του Μαντζικέρτ από την Δ΄ Σταυροφορία, περίοδο κατά την οποία τα γεωγραφικά όρια της Αυτοκρατορίας φαίνεται να συνέπιπταν, περισσότερο από κάθε άλλη περίοδο στην ιστορία της, με τις περιοχές οι οποίες κατοικούνταν από Έλληνες κατά την αρχαιότητα αλλά και αργότερα κατά τον 18ο και 19ο αιώνα.³⁴ Άλλοι αποδίδουν το φαινόμενο στην ανάγκη των Βυζαντινών του 12ου αιώνα να εδραιώσουν μια δική τους συλλογική ταυτότητα απέναντι στη Δύση, η οποία σταθερά παραβιάζει τα όρια της Αυτοκρατορίας. Σε εργασία που είδε το φως της δημοσιότητας πριν από είκοσι χρόνια και η οποία εξακολουθεί να αποτελεί την πληρέστερη σχετικά με το θέμα, ο Paul Magdalino σημειώνει: «Ο ελληνικός εθνικισμός ή ο εθνικιστικός Ελληνισμός γεννήθηκε τον 12ο αιώνα ως αποτέλεσμα της δυτικοποίησης του Βυζαντίου στα τέλη του Μεσαίωνα».³⁵

Όμως, πώς ακριβώς αντιλαμβάνονταν τον όρο «Έλλην» οι Βυζαντινοί λόγιοι του 12ου αιώνα, όταν άρχισαν να τον χρησιμοποιούν σε νέα συμφραζόμενα; Ενισχύει, μήπως, η νέα χρήση την «εθνική συνείδηση»; Εξετάζοντας και πάλι αυτά τα στοιχεία συνειδητοποίησα ότι όταν η λέξη «Έλλην» χρησιμοποιείται τον 12ο αιώνα ως αναφορά σε ένα πραγματικά σύγχρονο πλαίσιο, δεν χρησιμοποιείται ποτέ ξεκάθαρα ως όρος αυτο-προσδιορισμού. Στην έννοια του «εμείς» αντιστοιχεί πάντα το «Ρωμαίοι». Οι «Έλληνες» συνιστούν μία εν μέρει συμπίπτουσα κατηγορία, αλλά μία κατηγορία διαφορετικού είδους. Σε καμιά από τις πηγές

³². Βλ. ενδεικτικά, Ελένη Γλύκατζη-Ahrweiler, *Η πολιτική ιδεολογία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, μτφρ. Τούλα Δρακοπούλου, Αθήνα: Ψυχογιός, 1988, σ. 70-75· C. Jouanno, «Les barbares dans le roman byzantin du XIIe siècle. Fonction d'un topos», *Byzantion*, 62 (1992), σ. 264-300· P. Magdalino, «Hellenism and nationalism in Byzantium», στον ίδιο, *Tradition and Transformation in Medieval Byzantium*, Ώλντερσοτ 1992, αρ. 14, σ. 1-29· του ίδιου, *Η αυτοκρατορία του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού, 1143-1180*, μτφρ. Αγλαΐα Κάσδαγλη, Αθήνα: ΜΙΕΤ, 2008, σ. 187, 634-636· του ίδιου, «The pen of the aunt: Echoes of the mid-twelfth century in the *Alexiad*», στο Thalia Gouma-Peterson (επιμ.), *Anna Komnene and her Times*, Νέα Υόρκη 2000, σ. 15-43· R. Reinsch, «Ausländer und Byzantiner im Werk der Anna Komnene», *Rechtshistorisches Journal*, 8 (1989), σ. 257-274.

³³. Magdalino, «Hellenism», σ. 10.

³⁴. R. Beaton, *Η ερωτική μυθιστορία του ελληνικού μεσαίωνα*, μτφρ. Νίκη Τσιρώνη (από τη δεύτερη αγγλική αναθεωρημένη και επαυξημένη έκδοση), Αθήνα: Καρδαμίτσας, 1996, σ. 29, βλ. και εδώ, σ. 40· η άποψη αυτή μνημονεύεται, προφανώς επιδοκιμαστικά, στο Magdalino, *Η αυτοκρατορία του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού, 1143-1180*, σ. 636.

³⁵. Magdalino, «Hellenism», σ. 18.

που μελέτησα, με μία και μοναδική ίσως εξαίρεση, δεν μπορούν οι «Έλληνες» να ταυτιστούν απόλυτα με τους «Ρωμαίους», με τέτοιο τρόπο ώστε ο ένας όρος να μπορεί να αντικαταστήσει τον άλλο.

Στην *Αλεξιάδα* της Άννας Κομνηνής, έργο της δεκαετίας του 1140, ο όρος «Έλλην» εμφανίζεται δύο φορές σε ένα σαφώς σύγχρονο πλαίσιο. Στην πρόσωπο με πρόσωπο αντιπαράθεση –που αποτελεί κορυφαία στιγμή στην *Αλεξιάδα*– ανάμεσα στον Αλέξιο και τον κυριότερο εχθρό του, τον Νορμανδό Βοημούνδο, η εμφάνιση του τελευταίου περιγράφεται ως εξής: «οίος [...] ουδείς κατ' εκείνον ώφθη εν τη των Ρωμαίων γη ούτε βάρβαρος ούτε Έλλην». ³⁶ Η τριμερής αυτή αντίθεση είναι περίεργη αλλά κατανοητή, δεδομένου ότι η Βυζαντινή Αυτοκρατορία (η «των Ρωμαίων γη») πρέπει να θεωρηθεί ως ιστάμενη πάνω και πέρα από τον διαχωρισμό μεταξύ Ελλήνων και βαρβάρων. ³⁷

Μέσα σε διαφορετικά συμφραζόμενα, περιγράφοντας το σχολείο για ορφανά που ίδρυσε ο πατέρας της, η Άννα επαινεί το ίδρυμα, επειδή:

Εστιν ιδείν και Λατίνον ενταύθα παιδοτριβούμενον και Σκύθην ελληνίζοντα και Ρωμαίον των Ελλήνων συγγράμματα μεταχειριζόμενον και τον αγράμματον Έλληνα ορθώς ελληνίζοντα. ³⁸

Αν κοιτάξουμε προσεκτικότερα το κείμενο αυτό, διακρίνουμε ότι εδώ η λέξη «Έλλην» χρησιμοποιείται με διαφορετικές, και μάλιστα αντιθετικές μεταξύ τους, έννοιες μέσα στην ίδια πρόταση: «τα των Ελλήνων συγγράμματα» τα οποία μελετούν οι «Ρωμαίοι», δηλαδή οι Βυζαντινοί, είναι ασφαλώς αρχαία. Ο «αγράμματος Έλλην» (η Άννα σίγουρα γοητεύεται με το οξύμωρο) είναι σύγχρονος. Οι βάρβαροι μπορεί και τώρα έμμεσα να αντιπαραβάλλονται με τους *αρχαίους* Έλληνες, όμως με τον σύγχρονο Έλληνα είναι ισάξιοι, δεδομένου ότι και ο Έλληνας και ο Σκύθης σκιαγραφούνται σε πανομοιότυπη δραστηριότητα («ελληνίζοντα»), κάτι που δείχνει ότι στο πλαίσιο της *σύγχρονης* εποχής οι «Έλληνες» και οι βάρβαροι εντάσσονται από την Άννα στην ίδια κατηγορία.

Τι ακριβώς εννοεί η Άννα Κομνηνή όταν μιλάει για σύγχρονο «Έλληνα»; Ο Roderich Reinsch, στη γερμανική μετάφρασή του της *Αλεξιάδος*, χαρακτηρίζει Έλληνα τον «κάτοικο της Ελλάδας». ³⁹ Αλλά πού, ακριβώς, τοποθετείται η «Ελλάς» για την Άννα; Στην ιστορία της διατρέχει περιοχές όπως η Ήπειρος, η Θεσσαλία, η Μακεδονία, ενώ αναφέρεται μία φορά στην Πελοπόννησο, όχι όμως στην «Ελλάδα». ⁴⁰ Μήπως ο «αγράμματος Έλλην» της προσδιορίζεται όχι βάσει της γεωγραφικής του προέλευσης αλλά της γλώσσας του; Όλες οι

³⁶. Anna Comnène, *Alexiade* (στο εξής: *Αλεξιάς*), XIII.10.4, έκδ. B. Leib, 3 τόμοι, Παρίσι 1937-45, τ. III, σ. 122 (βλ. επίσης: Άννα Κομνηνή, *Αλεξιάς*, μτφρ. Αλόη Σιδέρη, Αθήνα: Άγρα, 1992, τ. Β' (Βιβλία Γ'-ΙΕ'), σ. 153 [Γ'.X.4]).

³⁷. Οι όροι εμφανίζονται με την ίδια ιεραρχία και νωρίτερα στο κείμενο, και πάλι σε σχέση με τον Βοημούνδο (*Αλεξιάς* XI.12.3, έκδ. B. Leib, τ. III, σ. 51· βλ. επίσης, Άννα Κομνηνή, *Αλεξιάς*, τ. Β', σ. 90 [ΙΑ'.XII.3]). Αυτή τη φορά όμως δεν διευκρινίζεται ότι ο όρος «Έλλην» πρέπει να γίνεται αντιληπτός ως σύγχρονος: η αντίθεση «Έλλην/βάρβαρος» ανακαλεί την ιστορία γενικώς, ξεκινώντας από τον Ηρόδοτο.

³⁸. *Αλεξιάς* XV.7.9, έκδ. B. Leib, τ. III, σ. 218 (βλ. επίσης, Άννα Κομνηνή, *Αλεξιάς*, τ. Β', σ. 232 [ΙΑ'.VII.9]).

³⁹. Anna Komnene, *Alexias*, έκδ. και μτφρ. R. Reinsch, Κολωνία 1996, σ. 538.

⁴⁰. Πρβλ. την αμηχανία του επιμελητή του έργου *Τιμαρίων* μπροστά σε παρόμοιους όρους (βλ. πιο κάτω σημ. 54). Ο Ψελλός από την άλλη, στις λίγες σελίδες στις οποίες έχουν αναφερθεί οι μελετητές ως ένδειξη μιας έστω υποτυπώδους πρωτο-εθνικιστικής συνείδησης στα τέλη του ΙΙου αιώνα, χρησιμοποιεί όντως τη λέξη «Ελλάς» σε σύγχρονο πλαίσιο και ως όρο δηλωτικό συγκεκριμένου γεωγραφικού τόπου που, όπως καταλαβαίνουμε, μπορεί να ταυτιστεί με το «ελλαδικόν θέμα». Βλ. *Michaelis Pselli, Oratoria minora*, έκδ. A. R. Littlewood, Λειψία 1985, σ. 63, 70-71, και σχόλια από την Γλύκατζη-Ahrweiler (*Η πολιτική ιδεολογία*, σ. 71) και Magdalino («Hellenism», σ. 24, σημ. 47).

αναφορές που υπάρχουν στο παράθεμα αφορούν τη γλωσσική ποικιλότητα και είναι αυτός ακριβώς ο στόχος του σχολείου που ίδρυσε ο Αλέξιος – η διασφάλιση, δηλαδή, ότι όλοι μαθαίνουν να χειρίζονται «σωστά» την αρχαία ελληνική γλώσσα, για την οποία η Άννα αισθάνεται ιδιαίτερα υπερήφανη. Από τους τέσσερις όρους που χρησιμοποιούνται στο παραπάνω χωρίο, οι τρεις αναφέρονται σε γλωσσικές κοινότητες. «Αγράμματος Έλλην», λοιπόν, είναι ο ομιλών τη σύγχρονη δημώδη ελληνική γλώσσα. Πράγματι, σε ένα από τα δημώδη *Πτωχοπροδρομικά*, το οποίο πιθανότατα γράφτηκε λίγο μετά τον θάνατο της Άννας (1153), ο αφηγητής χρησιμοποιεί ειρωνικά τη λέξη «αγράμματος» αναφερόμενος στον εαυτό του, ακριβώς επειδή τολμά να απευθυνθεί σε υψηλό πρόσωπο γράφοντας στην κοινή, καθομιλουμένη γλώσσα.⁴¹ Μεταξύ των τεσσάρων μαθητών που φοιτούν στο σχολείο που ίδρυσε ο Αλέξιος Κομνηνός, ο «Ρωμαίος» ξεχωρίζει ως ο μόνος που δεν προσδιορίζεται βάσει της γλώσσας του. Για ακόμη μια φορά ο όρος «Ρωμαίος» είναι περιεκτικός, ευρέος φάσματος, διαφορετικής κατηγορίας από τους άλλους. Εντός της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας μπορεί να υπάρχουν βάρβαροι αλλά και «Έλληνες» και οι δύο, μέσω της μάθησης, μπορούν να αποκτήσουν τη γνώση της αρχαίας γλώσσας, που για την Άννα αποτελεί έμμεσα το διαβατήριο του αληθινού «Ρωμαίου».⁴²

Είτε είναι σωστή αυτή η ανάγνωση του κειμένου της Κομνηνής είτε όχι, υπήρχαν ασφαλώς και άλλοι σύγχρονοί της που συμμαρμούσαν τις ίδιες απόψεις, οι οποίοι ωστόσο, μην έχοντας το κοινωνικό πλεονέκτημα της «πορφυράς» καταγωγής, υιοθέτησαν μια αμυντικότερη ή ακόμη και μεροληπτική στάση. Σε έναν κόσμο στον οποίο «Ρωμαίος» μπορούσε να γίνει όποιος ήθελε, ακόμη και να διεκδικήσει πλεονεκτική θέση στην υπηρεσία του αυτοκράτορα, γίνεται κατανοητή η προσπάθεια μερικών λογίων να αυτοπροσδιοριστούν με εντελώς άλλη βάση, δηλαδή ως «Έλληνες». Ενδεικτικό μιας τέτοιας προσπάθειας είναι το ακόλουθο παράπονο του Γεωργίου Τορνίκη, λίγο μετά τον θάνατο της Άννας:

*Μη μοι τοις βαρβάροις τον Έλληνα μηδέ τοις φύσει δούλοις τον ελεύθερον συναπόγραφε ο φιλέλλην και φιλελεύθερος.*⁴³

Ο Τορνίκης δεν διευκρινίζει αν ο ίδιος αντιλαμβάνεται τον όρο «Έλλην» ως διευκρινιστικό της γλώσσας ή του γένους, ενώ για τον Ιωάννη Τζέτζη, ο οποίος γράφει την ίδια περίπου εποχή, ο όρος φαίνεται να υποδηλώνει και τα δύο.⁴⁴

Ο Τζέτζης, στη διήγησή του σχετικά με την καταγωγή του, συνδυάζει την άμυνα με την πρόκληση και μάλιστα με τη συστηματική παράθεση επίμονων λεπτομερειών, που μάλλον επιβεβαιώνουν την αυξημένη έγνοια αναφορικά με το ζήτημα της καταγωγής τον αιώνα των Κομνηνών.⁴⁵ Σε μια επιστολή του, ο Τζέτζης εξηγεί ότι η καταγωγή του είναι μικτή: «εκ των

⁴¹. Hans Eideneier, *Ptochoprodromos*, κριτική έκδοση, Κολωνία 1991, σ. 140 (Ποίημα IV, στ. 25 [ελλ. έκδ.: *Πτωχοπρόδρομος*, κριτική έκδοση, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2012, σ. 198]) = *Poèmes prodromiques en grec vulgaire*, έκδ. D. C. Hesseling – H. Pernot, Άμστερνταμ 1910, σ. 49 (Ποίημα III, 1.20)· πρβλ. εδώ, κεφ. 5, κυρίως σ. 101-102.

⁴². Οι δύο αυτές σελίδες μνημονεύονται και συζητούνται εν συντομία από τον G. de Boel, «L'identité "romaine" dans le roman *Digénis Akritis*», στο *Constructions of Greek Past: Identity and Historical Consciousness from Antiquity to the Present*, επιμ. H. Hokwerda, Χρόνινγκεν 2003, σ. 157-183: 173. Το περιεχόμενο ωστόσο αφορά συζήτηση για μία υπό διαμόρφωση ορολογία τον δέκατο τρίτο αιώνα, στην οποία οι σελίδες από την *Αλεξιάδα* προτείνονται ως οι πρώτοι προάγγελοι.

⁴³. Georges et Démétrios Tornikès, *Lettres et discours*, επιμ. J. Darrouzès, Παρίσι 1970, σ. 129 (επιστολή αρ. 10).

⁴⁴. P. Gautier, «La curieuse ascendance de Jean Tzétzès», *Revue des Études Byzantines*, 28 (1970), σ. 207-220: 209.

⁴⁵. Πρβλ. Magdalino, «Hellenism», σ. 8· του ίδιου, *Η αυτοκρατορία του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού, 1143-1180*, σ. 298-330.

ευγενεστάτων Ιβήρων τω γε μητρώω γένει καθέλκοντα την σειράν, εκ δε γε πατρός καθαρώς τυγχάνοντα Έλληνα». ⁴⁶ Σε έμμετρο σχόλιο στην ίδια επιστολή συνεχίζει λέγοντας ότι η οικογένεια από την πλευρά της μητέρας του είναι αλλοεθνής –από τη σημερινή Γεωργία– αλλά με τέτοιους δεσμούς με την αυτοκρατορική οικογένεια για τους οποίους αξίζει να υπερηφανεύεται. Από την πλευρά του πατέρα του όμως:

*Πατήρ δε τούτου Μιχαήλ, ος και παιδεύει τούτον
εν λόγοις και τοις πράγμασιν ως τον υιόν ο Κάτων.
Υιός ούτος ο Μιχαήλ ην Τζέτζου Ιωάννου,
γράμμα μηδέν τι μηδαμού το σύνολον ειδότης [...]
Και τούτου πάλιν ο πατήρ θρέμμα της Βυζαντίδος [...]
Ούτω κατά μητέρα μεν ο Τζέτζης εστίν Ιβηρ,
κατά πατέρα δε μητρός και τον αυτού πατέρα
γονής Ελλάδος καθαράς, γονής ακραιφνεστάτης.* ⁴⁷

Ο Τζέτζης, μην έχοντας άλλα στοιχεία να παραθέσει όσον αφορά τον παππού του από τον πατέρα του, δεδομένου ότι είναι φανερό πως επρόκειτο για εντελώς αμόρφωτο άνθρωπο (στ. 618), τονίζει αντίθετα την ανόθευτη γενεαλογική του καταγωγή από την «Ελλάδα» (στ. 630).

Ως ένα σημείο, η γενεαλογική σειρά από την πλευρά του πατέρα του εντοπίζεται στην πόλη της Κωνσταντινούπολης. ⁴⁸ Αυτό, ωστόσο, δεν αποτελεί ακόμα ισοδύναμο του περιεκτικού όρου «Ρωμαίος» (όρο τον οποίο ο Τζέτζης αποφεύγει σ' αυτά τα συμφραζόμενα). Ακόμα και η διαφορετική εθνική καταγωγή της μητέρας του, η «ιβηρική» (γεωργιανή), ανήκει εξίσου με την κωνσταντινουπολίτικη καταγωγή του πατέρα στη «Ρωμανία». «Ρωμαίοι» και οι δύο γονείς, η μία από τη μακρινή Γεωργία, ο άλλος ντόπιος, Κωνσταντινουπολίτης. Ο Τζέτζης φαίνεται να ισορροπεί προσεκτικά τα υπέρ και τα κατά σε αυτή τη μικρο-αυτοβιογραφία του: από τη μια πλευρά της οικογένειάς του, η ξενική καταγωγή αντισταθμίζεται από την εύνοια των μεγιστάνων. Από την άλλη, η έλλειψη αρχαιοελληνικής παιδείας στον παππού του αντισταθμίζεται από το ότι είναι ντόπιος, δηλαδή «Έλλην», με την έννοια ότι η μητρική γλώσσα είναι η δημόδης ελληνική. ⁴⁹

Τέλος, το έργο *Τιμαρίων* είναι ανώνυμη σατιρική διήγηση σε πεζό λόγο, που χρονολογείται, συνήθως, στα μέσα του 12ου αιώνα και τα φανταστικά γεγονότα τα οποία διηγείται πρέπει να υποθέσουμε ότι συνέβησαν λίγα χρόνια πριν ή μετά το 1110 – πιθανή χρονολογία, όπως έχω προτείνει σε άλλη μελέτη, και της συγγραφής του κειμένου. ⁵⁰ Αν τα

⁴⁶. *Ioannis Tzetzae Epistulae*, έκδ. P. A. M. Leone, Λειψία 1972, σ. 10, Επιστολή αρ. 6 (βλ. και ελλ. έκδ.: Ιωάννης Τζέτζης, *Επιστολαί*, εισ.-μτφρ.-σχόλια Ιορδάνης Γρηγοριάδης, Αθήνα: Κανάκης, 2001, σ. 46-47: «αφού η καταγωγή μου από μητέρα είναι από τους ευγενεστάτους Ίβηρες και από τη μεριά του πατέρα είμαι Έλληνας ακραιφνής»).

⁴⁷. *Ioannes Tzetzae Historiae (Chiliades)*, έκδ. P. A. Leone, Νάπολη 1968, Π. 615-618, 622, 627-630· μνημονεύεται από τον Gautier σε γαλλική μετάφραση και σχόλια στο «La curieuse ascendance».

⁴⁸. Βλ. *Chiliades*, I. 622 («θρέμμα της Βυζαντίδος»), μνημονεύεται παραπάνω. Ο παππούς του Τζέτζη περιγράφεται, επίσης, ως «πολίτης» (Π. 625, 626). Ο όρος ερμηνεύεται από τον επιμελητή ως «κωνσταντινουπολίτης»: «C'est à dire "le constantinopolitain", par ignorance de son patronyme» (Gautier, «La curieuse ascendance», σ. 211).

⁴⁹. Ο ίδιος χάρη στην επιμονή του πατέρα του έλαβε πολύ αυστηρή παιδεία, στοιχείο που θυμίζει τα δήθεν αυτοβιογραφικά στοιχεία στα περίπου σύγχρονα με το κείμενο του Τζέτζη, και στη δημόδη γραμμένα, *Πτωχοπροδρομικά (Χιλιάδες)*, Π.616-617, στο «La curieuse ascendance», σ. 210-211, 219 του Gautier.

⁵⁰. Προτείνεται, με διαφορετικά επιχειρήματα, από τον Εύδ. Θ. Τσολάκη, «*Τιμαρίων*: μια νέα ανάγνωση», στο *Μνήμη Σταμάτη Καρατζά: Ερευνητικά προβλήματα νεοελληνικής φιλολογίας και γλωσσολογίας, Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 109-

πράγματα έχουν έτσι, τότε ο *Τιμαρίων* είναι το πρωιμότερο από τα κείμενα του 12ου αιώνα, το οποίο δοκιμάζει τον όρο «Έλληνα» σε σύγχρονα συμφραζόμενα. Ο ομώνυμος ήρωας ξεκινά από την Κωνσταντινούπολη και φτάνει στη Θεσσαλονίκη για να παρευρεθεί στην εμποροπανήγυρη των Δημητρίων (θεσμού που συνεχίζεται έως και σήμερα). Στο ταξίδι της επιστροφής βιώνει μια δυσάρεστη παρέκκλιση στον Κάτω κόσμο, από τον οποίο για να απελευθερωθεί και να διασφαλίσει την επιστροφή του και το αίσιο τέλος της αφήγησης χρειάζεται όλη τη ρητορική δεινότητα του πρώην δασκάλου του.

Ο *Τιμαρίων* διηγούμενος την ιστορία του περιγράφει στον φίλο του Κυδίανα τη μεγάλη εορτή στη Θεσσαλονίκη:

*Συρρεί γαρ επ' αυτήν ου μόνον αυτόχθων όχλος και ιθαγενής, αλλά πάντοθεν και παντοίος, Ελλήνων των απανταχού, Μυσών των παροικούντων γένη παντοδαπά Ίστρου μέχρι Σκυθικής, Καμπανών Ιταλών Ιβήρων Λυσιτανών και Κελτών των επέκεινα Άλπεων.*⁵¹

Ο όρος «Έλληνας» εδώ δύσκολα μπορεί να θεωρηθεί ότι χρησιμοποιείται ως όρος γεωγραφικός, αφού οι συρρέοντες προέρχονται από παντού («πάντοθεν»). Η χρήση αυτή είναι οπωσδήποτε ενδεικτική: η απώλεια του μεγαλύτερου μέρους της Μικράς Ασίας, αποτέλεσμα της μάχης του Μαντζικέρτ το 1071, λογικά θα άφησε πολλούς «Ρωμαίους» είτε εκτός των συνόρων της Αυτοκρατορίας είτε, όπως στη συνέχεια θα μάθουμε ότι συνέβη στην περίπτωση του ίδιου του *Τιμαρίωνα*, εξόριστους από μια πατρίδα την οποία δεν παύουν να θεωρούν δική τους. Ο *Τιμαρίων* θα περιγράψει τον εαυτό του, λίγο πιο κάτω, ως «Καπαδόκη εκ της υπερορίου».⁵² Η αναφορά αυτή ίσως προσιωνίζεται μια μεταγενέστερη πραγματικότητα, όταν μετά το 1204 ο όρος «Έλληνα» θα αρχίσει να γίνεται πιο περιεκτικός ακόμα από το «Ρωμαίος», όπως θα συμβεί και πάλι μετά το 1821.

Ο *Τιμαρίων* συνεχίζει περιγράφοντας την εμπειρία του από το εμπόριο ενδυμάτων ως αυτόπτης μάρτυρας: «όσα εκ Βοιωτίας και Πελοποννήσου και όσα εξ Ιταλίας εις Έλληνας εμπορικαί νήες κομίζουσιν».⁵³ Όπως θα φανεί από τη συνέχεια, ο ήρωας εντυπωσιάζεται ιδιαίτερα από την εμπορική δραστηριότητα στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης. Καταγράφει, επίσης, τη συνεισφορά από τη «Φοινίκη, την Αίγυπτο, την Ισπανία και τις Στήλες του Ηρακλέους». Αυτό είναι το μοναδικό, απ' όσο ξέρω, χωρίο σε κείμενο του 12ου αιώνα όπου ο όρος «Έλληνας» –οι αποδέκτες όλης αυτής της εμπορικής δραστηριότητας– χρησιμοποιείται, ίσως, ως ισοδύναμος με τον όρο «Ρωμαίος», δηλαδή Βυζαντινοί.

Αργότερα, όταν ο *Τιμαρίων* βρίσκεται ενώπιον των δικαστών του Κάτω Κόσμου, ο συγγραφέας διασκεδάει με την αμφισημία της λέξης «Έλληνα». Ο Μίνως και ο Αιακός είναι «Έλληνας», δηλαδή «ειδωλολάτρες» και, κατά συνέπεια, συνάγεται ότι θα είναι και εχθρικοί προς «εμάς τους Γαλιλαίους», δηλαδή προς τον *Τιμαρίωνα* ως χριστιανό.⁵⁴ Στη συνέχεια όμως διαβάζουμε ότι ο Μίνως κατάγεται από την Κρήτη, ενώ ο έτερος δικαστής είναι: «ακριβώς Έλληνα, εκ της παλαιάς Ελλάδος και Θετταλίας». Ο επιμελητής του κειμένου αντιλαμβάνεται τη λέξη «Έλληνα» ως έχουσα κάποιο «εθνικό» περιεχόμενο και επομένως ανιχνεύει στο απόσπασμα αυτό μια ένδειξη της αναδυόμενης «εθνικής συνείδησης» στα μέσα του 12ου αιώνα. Αλλά σ' αυτή τουλάχιστον την περίπτωση, το σημασιολογικό πεδίο της λέξης είναι, πιθανότατα, γεωγραφικό, αναφερόμενο στο «Ελλαδικόν θέμα», όπως είχε

117, και τον R. Beaton, βλ. εδώ κεφ. 3, σ. 74-76, 79-80. Βλ. επίσης την αντίθετη άποψη, που υποστηρίζει την παραδοσιακή χρονολόγηση στη δεκαετία του 1140: M. Alexiou, *After Antiquity: Greek Language, Myth and Metaphor*, Ίθακα Νέας Υόρκης-Λονδίνο 2002, σ. 104-105.

⁵¹. *Timarione* (στο εξής: *Τιμαρίων*), έκδ. R. Romano, Νάπολη 1972, κεφ. 5, II, σ. 116-120.

⁵². *Τιμαρίων*, κεφ. 5, I, σ. 124.

⁵³. *Τιμαρίων*, κεφ. 6, II, σ. 150-2.

⁵⁴. *Τιμαρίων*, κεφ. 27, I, σ. 681.

κάνει και ο Ψελλός παλαιότερα.⁵⁵ Ωστόσο, όσο και αν προσπαθούμε να κατανοήσουμε πληρέστερα τις λέξεις αυτές, ο ανώνυμος συγγραφέας είναι βέβαιο ότι παίζει με τα διαφορετικά σημασιολογικά πεδία στα οποία αναφέρεται ο όρος «Έλληνα», τα οποία επομένως πρέπει να αντιστοιχούν στη γλωσσική πραγματικότητα της εποχής του.

Ανακεφαλαιώνοντας λοιπόν τα τεκμήρια από τον 12ο αιώνα, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η αναδυόμενη έννοια του σύγχρονου «Έλληνα» μπορεί να θεωρηθεί ως η εμβρυϊκή μορφή αυτού που σήμερα θα ονομάζαμε εθνότητα ή εθνική συνείδηση, που βασίζεται κυρίως στη γλώσσα, αλλά, επίσης, όπως συμβαίνει στην περίπτωση του Τζέτζη, στην κληρονομικότητα. Αυτό από μόνο του δεν έχει ιδιαίτερη σημασία, το ίδιο εξάλλου θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε για τη χρήση του όρου στην αρχαιότητα, όμως η χρήση αυτή φαίνεται να είναι κάτι καινούργιο στον κύκλο των λογίων του Βυζαντίου κατά το πρώτο μισό του 12ου αιώνα. Εντυπωσιακότερο ωστόσο, από τη σκοπιά των σύγχρονων θεωριών περί εθνών και εθνικισμού, είναι το γεγονός πως δεν υπάρχει καμιά ένδειξη ότι ταυτόχρονα παραγκωνίζεται η λέξη «Ρωμαίος» ως γενικός και κοινός αποδεκτός όρος αυτοπροσδιορισμού την εποχή εκείνη. Η δυνατότητα ενός λίγο πολύ «εθνικού», εναλλακτικού αυτοπροσδιορισμού, με βάση τη γλώσσα, ασφαλώς υπήρχε, και το αναγνώριζαν οι Βυζαντινοί του 12ου αιώνα· κάτι ανάλογο άλλωστε έγινε στην περίπτωση της δημόδους, ως εκφραστικού μέσου όμως, υπήρχε δηλαδή, χωρίς να επικρατήσει, στο Βυζάντιο σε όλη τη διάρκειά του αλλά και για πολλούς αιώνες μετά την Άλωση.

Απέφυγα να συζητήσω τα στοιχεία που προέρχονται από τις μυθιστορίες, επειδή η πλοκή τους διαδραματίζεται με φόντο τον ειδωλολατρικό ελληνιστικό κόσμο και δεν υπάρχει καμιά άμεση αναφορά στον σύγχρονο με τη συγγραφή τους βυζαντινό κόσμο. Σε δύο από αυτά, η λέξη «Έλληνα» εμφανίζεται ως κατηγορηματικός όρος αυτοπροσδιορισμού, τόσο στο πλαίσιο της γνωστής αντίθεσης με τη λέξη «βάρβαρος» όσο και ως συνώνυμο της «ελευθερίας».⁵⁶ Κάποιες φορές τα ρητορικά αυτά σχήματα προσεγγίζουν τη χρήση του όρου που απαντά και στις πηγές που σχολιάζουν τη σύγχρονη πραγματικότητα της εποχής.⁵⁷ Θα μπορούσε ασφαλώς να ισχυριστεί κανείς ότι οι επινοημένες συμβάσεις στη λογοτεχνία έδιναν στους συγγραφείς των μυθιστοριών τη δυνατότητα να εξερευνήσουν με τη φαντασία μια εναλλακτική ταυτότητα για τον εαυτό τους ως «Έλληνες», την οποία οι Βυζαντινοί του 12ου αιώνα δεν ήταν ακόμη έτοιμοι να υιοθετήσουν στον πραγματικό κόσμο.

Συμπεράσματα

Και στις δύο περιόδους, δηλαδή και στις αρχές του 19ου και στα μέσα του 12ου αιώνα, η εκ νέου υιοθέτηση της λέξης «Έλληνα» με σύγχρονη σημασία αποτελεί παράδειγμα όχι

⁵⁵. *Τιμαρίων*, κεφ. 28, Π, σ. 705-6 και σημείωση του επιμελητή, ο οποίος επίσης διαπιστώνει τη δυσκολία να οριστεί επακριβώς αν οι δύο γεωγραφικοί όροι πρέπει να θεωρηθούν συνώνυμοι ή αντιθετικοί· πρβλ. πιο πάνω σημ. 39.

⁵⁶. Παραδείγματα αναφέρονται και συζητούνται στο Beaton, *Η ερωτική μυθιστορία του ελληνικού μεσαίωνα*, αναφορικά με το έργο του Θεοδώρου Προδρόμου *Ροδάνθη και Δοσικλής*, σ. 106, καθώς και το *Υσμίνη και Υσμινίας* του Ευσταθίου [= Ευμαθίου]Μακρεμβολίτη, σ. 114· πρβλ. και εδώ, σ. 106-116. Βλ. επίσης Jouanno, «Les barbares» (ό.π., σημ. 31) και του ίδιου, «A Byzantine novelist staging the ancient Greek world: Presence, form, and function of antiquity in Makrembolites' *Hysmine and Hysminias*», στο Στ. Κακλαμάνης – Μ. Πασχάλης (επιμ.), *Η πρόσληψη της αρχαιότητας στο βυζαντινό και νεοελληνικό μυθιστόρημα*, Αθήνα: Στιγμή, 2005, σ. 17-29.

⁵⁷. Για παράδειγμα, στα διασωθέντα αποσπάσματα του έργου του Κωνσταντίνου Μανασσή *Αρίστανδρος και Καλλιθέα* συναντούμε «φιλέλληνες» ταυτιζόμενους με την αρετή και αντιτιθέμενους στο «θυμοβάρβαρον». Βλ. Ο. Mazal, *Der Roman des Konstantinos Manasses*, Überlieferung, Rekonstruktion, Textausgabe der Fragmente, Wiener Byzantinistische Studien 4, Βιέννη 1967, απόσπασμα 30.11· πρβλ. με το απόσπασμα από τον Τορνίκη που μνημονεύεται πιο πάνω, σ. 25.

συνέχειας αλλά συνειδητής αναβίωσης. Η συνέχεια, για τους Βυζαντινούς όλων των περιόδων, και αυτών του 12ου αιώνα, ήταν πρωταρχικά θεσμική. Το δεδομένο είναι το κράτος. Δικαιολογημένα ο Ostrogorsky γράφει την ιστορία του βυζαντινού κράτους. Το κράτος αυτό ήταν θεωρητικά (ως αντικείμενο φαντασίωσης) οικουμενικό. Υπό την πίεση νέων δεδομένων κατά τον 12ο αιώνα, ο επί μακρόν σε αχρησία όρος «Έλλην» επανεμφανίζεται επιφυλακτικά και πειραματικά ως τρόπος διαφοροποίησης του «εμείς» από τον «άλλο», μια διάκριση που βασίζεται στην (ομιλούμενη) γλώσσα και, ίσως, σε άλλες πλευρές της εθνικής, όπως θα λέγαμε σήμερα, συνείδησης. Ο όρος «Έλλην» ωστόσο δεν επικρατεί ποτέ ως όρος αυτοπροσδιορισμού τον 12ο αιώνα, όπως συμβαίνει ως ένα σημείο στις αρχές κιόλας του 13ου υπό την επίδραση της Δ΄ Σταυροφορίας, αλλά και ως ένα βαθμό τον 15ο. Μέσω της λογοτεχνίας, οι συγγραφείς του 12ου αιώνα πραγματώνουν, στον μέγιστο για τα δεδομένα της εποχής βαθμό, τον στόχο αυτό, ακριβώς επειδή η λογοτεχνία επεκτείνει τις εκφραστικές δυνατότητες της κοινής φαντασίας. Εκείνο που προκύπτει από τα στοιχεία αυτά δεν είναι η ύπαρξη «εθνικής συνείδησης» τον 12ο αιώνα, αλλά μάλλον η αρχή της συνειδητοποίησης της εθνότητας, στην οποία εμμέσως η ομιλούμενη γλώσσα μάλλον, και όχι η παιδεία ή η τυπική υπηκοότητα, είναι ο καθοριστικός παράγοντας.

Στις αρχές του 19ου αιώνα, θεσμική συνέχεια συναντάμε στην Ορθόδοξη Εκκλησία, η οποία προσδιορίζεται επί τριακόσια και πλέον χρόνια από τους Οθωμανούς κατακτητές της ως *millet-i Rum*. Η πρωταρχική σημασία της λέξης «Ρωμιός» την εποχή της Ελληνικής Επανάστασης ταυτιζόταν κατά συνέπεια με αυτήν του «Ορθόδοξου χριστιανού». Σύντομα, η λέξη «Έλλην» εξοβέλισε άλλες εναλλακτικές επιλογές και έγινε ο επίσημος όρος αυτοπροσδιορισμού των μελών ενός νέου κοσμικού θεσμού, του σύγχρονου κράτους, πριν καλά-καλά ο θεσμός κερδίσει τη μάχη για την ύπαρξή του.

Στην εργασία αυτή έχω εστιάσει σε συγκεκριμένους τρόπους με τους οποίους η αναβίωση, η επαναπροσέγγιση και ανασύσταση του παρελθόντος έδωσαν στους Έλληνες (Ρωμιούς) τη δυνατότητα, στις αρχές του 19ου αιώνα, να αρχίσουν να φαντάζονται τον εαυτό τους ως πολίτες ενός νέου έθνους-κράτους και στους Βυζαντινούς (Ρωμαίους), επτά αιώνες νωρίτερα, τη δυνατότητα να προσδιορίζονται με μη παραδοσιακούς όρους γλώσσας και γενεαλογίας. Η προσεκτική μελέτη των ενδεικτικών κειμένων αποκαλύπτει ότι οι διαδικασίες καθ'αυτές δεν διέφεραν στις δύο περιόδους. Οι διαφορές στη διατύπωση και τα αποτελέσματα προκύπτουν από τις διαφορές σε επίπεδο ιστορικό και πολιτισμικό. Τα στοιχεία που διασώζονται στην ελληνική γλώσσα από τις διάφορες περιόδους αποτελούν πολύτιμη πηγή για όσους ερευνούν όχι μόνο τη δυναμική του σύγχρονου εθνικισμού αλλά, επίσης, και των προάγγελών του στον Μεσαίωνα.

Όσον αφορά τον διάλογο περί «συνέχειας» ή μη του Ελληνισμού, με βάση τα στοιχεία που παρουσιάζονται και συζητούνται πιο πάνω, αμφιβάλλω αν υπάρχει ενιαία γραμμική παράδοση, η οποία θα μετέτρεπε τη βυζαντινή φιλολογική ελίτ του 12ου αιώνα στον πρώτο πυρήνα εθνικιστών που βάζει τα θεμέλια για τη μετέπειτα ελληνική εθνική συνείδηση. Ο Paul Magdalino, επίσης, ο οποίος επεκτείνει τη συζήτησή του ώστε να καλύψει και τον 13ο και τον 15ο αιώνα και που γράφει από διαφορετική σκοπιά, δεν υποστηρίζει μια τέτοια άποψη. Συμπεραίνει: «Δεν υπάρχει καμιά σαφής γραμμή συνέχειας ανάμεσα στον Ελληνισμό των ανθρωπιστών του 15ου αιώνα και τον Ελληνισμό του Ελληνικού Διαφωτισμού τον 18ο αιώνα».⁵⁸ Κάτι το οποίο δεν θέτει σε αμφισβήτηση ότι οι πολιτιστικές διαδικασίες του ιδίου είδους, αυτές δηλαδή που ο Smith ονομάζει διαδικασίες «επαναπροσέγγισης» και «ανασύστασης» του παρελθόντος, ήταν παρούσες σε διαφορετικές εποχές και μέσα σε διαφορετικό πλαίσιο κατά τη μακρά περίοδο της μετάβασης και επανεύρεσης η οποία χωρίζει

⁵⁸. Magdalino «Hellenism», σ. 18.

τη μάχη του Μαντζικέρτ το 1071 από την οριστική αναγνώριση της ελληνικής εθνικής κυριαρχίας το 1830. Η συστηματική μελέτη, με όρους «εθνο-συμβολισμού», των διακυμάνσεων στη χρήση και το σημασιολογικό πεδίο «εθνικών» όρων κατά τη διάρκεια αυτών των αιώνων αποτελεί χωρίς αμφιβολία στόχο εξαιρετικά χρήσιμο για το μέλλον, και μάλιστα στόχο ο οποίος θα μπορούσε να συμβάλει θετικά στη σύγκλιση των θεσμικών και πνευματικών ενδιαφερόντων τόσο των βυζαντινολόγων όσο και των νεοελληνιστών.